Il-Knisja Parrokkjali ta' Ħal Luqa

Rev. Joseph Micallef

Dan l-artiklu ta' Dun Ġużepp Micallef ġie ippubblikat fil-ħarġa tal-Pronostiku Malti tal-1986, maħruġ minn Giovanni Muscat & Co. Limited. Ħajr lis-Sur Anton Morana li għoġbu jgħaddilna dan il-materjal interessanti.

Ħal Luqa saret parroċċa fil-15 ta' Mejju 1634. Tul dan iż-żmien il-knisja parrokkjali nbniet jew sar tibdil sustanzjali fl-istruttura tagħha għal darba, tnejn, tlieta, erba' darbiet.

Malli twaqqfet il-parroċċa, il-Ħalluqin fl-istess sena taw bidu għall-bini ta' knisja ġdida biex tieħu post il-knisja l-qadima dedikata lill-appostlu Sant'Andrija, li kienet ilha wieqfa fuq il-150 sena.[1]

"L-arkitett tal-knisja parrokkjali ġdida tagħna," kif sejjaħlu l-ewwel kappillan, Dun Wistin Cassia, kien qassis Ħalluqi, Dun Ġulju Muscat. Kien mgħammed nhar it-28 ta' Jannar 1603. Dun Ġulju fassal li fuq wara tal-knisja l-qadima kellu jittella l-kor, iż-żewġ kappelluni u biċċa mill-korsija. Wara li jitlesta dan ix-xogħol kellhom iħottu l-ħajt ta' wara tal-knisja l-qadima u jgħaqqduha mal-ġdida.

Għal għaxar snin ix-xogħol ma qata' xejn. Sal-1644 inbnew il-kor, il-kappelluni, biċċa mill-korsija u telgħet il-koppja. Fl-aħħar xhur tal-1644 din il-parti l-ġdida tniffdet u tgħaqdet mal-knisja l-qadima kif kien il-ħsieb sa mill-bidu. Imbagħad tkompla l-bini tal-bqija tal-korsija. Kull ġenb tagħha kien ġej bi tliet arkati, tan-nofs b'bieb għal barra, filwaqt li t-tnejn l-oħra kienu ser isiru kappelli ta' altari. Dan ix-xogħol twettaq kollu madwar il-bini tal-knisja l-qadima, li twaqqgħet biss meta l-korsija tlestiet mill-ġebel. Ta' min iżid li x-xogħol ta' skultura fil-knisja kien f'idejn wieħed Franċiż, Antonju Garsin.

Il-Knisja Parrokkjali lejn l-aħħar tas-seklu dsatax

Kif kienet il-knisja

L-aqwa xogħol fil-bini tal-knisja kien għoddu lest sal-1665. Il-knisja kienet nieqsa minn kull dekorazzjoni, ħlief għal dak li kien jitlob l-istil Doriku tagħha. Sew il-faċċata tal-kor kemm il-kappelluni kienu għad-dritt u mhux fit-tond. L-istess ħaġa setgħet tingħad għas-sitt kapelli li kien hemm fil-knisja. Is-saqaf kien jibda dritt minn fuq il-gwarniċun. Kien mibni bi ħnejjiet fit-tond b'xorok bejniethom. Fuq kull arkata tal-korsija u tal-kappelluni kien hemm tieqa ħierġa mill-istess tundjatura tal-ħnejjiet. Fil-kor kien hemm żewġ twieqi oħra. Il-koppja kienet lixxa għalkollox, mingħajr pilastri jew ħjiel ta' skultura. Kellha tmien twieqi bil-blata tagħhom għad-dritt.

L-istess kont tista' tgħid għall-faċċata tal-knisja li kienet bla ebda tiżjin ħlief għal panew b'pilastru korint kull naħa tal-bieb maġġur u b'ċinta dekorattiva fuqu. Tieqa ovali għat-tul kienet tikser il-vojt ta' fuq il-bieb. Kampnar sempliċi tlesta fuq naħa waħda tal-faċċata għas-sena 1686.[2]

Nistgħu ngħidu li jekk il-perit Dun Ġulju Muscat qabel miet fl-1643, kien ħalla l-pjanta tal-knisja kollha (u hekk jidher li kien) meta nbeda l-kampnar kien intemm il-proġett kollu tiegħu.

Dun Dumink Muscat, J.U.D., skrivan ewlieni fil-kanċellerija tal-Ordni u kappillan konventwali tal-Lingwa tal-Italja, kien jiġi ħu Dun Ġulju. Dun Dumink ħaseb biex jagħmel lapida fuq qabar ħuh. Dun Ġulju kien l-ewwel wieħed li difnu fil-knisja l-ġdida. Il-qabar tiegħu kien dak tan-nofs fl-ewwel filliera ta' ħames oqbra fil-korsija li kienu jmissu mal-presbiterju.[3] Ħuh ieħor, Klement, ħa ħsieb irranġa l-qabar fl-1658. L-iskrizzjoni bil-Latin fuq qabar Dun Ġulju kienet tgħid:[4]

Casal Luca
D.O.M.
D. Julio Muscato Viro Frugi
Moribus et Vita Integerrimo
Presbytero Beneficiario in Hoc Sacro Templo
quod est architectatus tumulato
Fr Dominicus Muscatus J.U.D. Ven Linguae Italiae
Ordinis Hierni
Sacerdos Commendatarius
Fratri Desideratissimo mystissimi Posuit
Obiit 7 Novbris 1643
Idemque Clementius alter Frater sibi Poste-
risque suis Vivens Elegit
*Ann: Sal 1657**

Ftit snin biss wara li raw il-knisja lesta, il-Ħalluqin twebblu li jibdlu l-faċċata tal-kor u tal-knisja.[5] F'Ottubru tal-1691 beda l-ġbir tal-fondi għal dan l-iskop mill-prokuratur Mastru Girgor Borg.[6] Għall-aħħar tal-istess sena beda l-qtugħ tal-ġebel minn barriera tal-knisja. F'Ġunju 1692, beda l-inġir ta' dan il-ġebel minn gajj ta' ħaddiema li offrew ix-xogħol tagħhom b'xejn. Il-prokuratur ta' kull darba li dawn l-irġiel kienu jkunu fuq ix-xogħol kien jagħtihom xi ħaġa tal-ikel u xarba inbid. Lit-tfal li kienu jkunu jagħtu daqqa t'id kienu joffrulhom il-lewż.[7]

Ħlas tal-iskultura

L-iskultur Giuseppe Casanova u sieħbu Geronimo (ma nafux kunjomu) ġew imqabbdin jaħdmu l-iskultura fil-ġebel għall-kor il-ġdid. Bdew ix-xogħol fid-8 ta' Settembru tal-1692. L-iskultura kienet qed tinħadem fl-art biex imbagħad il-ġebel skolpit jittella' fpostu bil-lest. Casanova kien jieħu irbiegħi kuljum, sieħbu ħames irbiegħi u għaxar ħabbiet, u tifel li kien magħhom għalli jinqala' kien jaqla' rbiegħi kuljum. Casanova dam 159 ġurnata biex lesta l-iskultura kollha tal-kor barra tal-arzella li kellha tkun skolpita fil-post.[8]

Inqala' xi intopp, għax xogħol bejn Awwissu 1693 u April 1694 kważi ma sar xejn. Kien f'dan iż-żmien li l-Isqof Cocco Palmieri żar il-knisja u sab ħafna ġebel minġur u kolonni tal-kor qegħdin jinħadmu. Il-kor il-qadim kien għadu wieqaf. Biex jerġa' jagħti spinta ħalli x-xogħol jerġa' jibda, l-isqof ħatar lil Dun Franġisk Tabone u Dun Ġann Dumink Ellul bħala prokuraturi tal-bini. L-iskop tal-isqof irnexxa għax fil-5 ta' Mejju, 1694, beda x-xogħol tal-bini tal-kor minn gajj ta' nies imħallsin. Ħadu ħmistax-il ġimgħa, u lestew ix-xogħol tal-ġebel fil-21 ta' Awwissu. Intefqu f'pagi mas-sittax-il skud fil-ġimgħa.

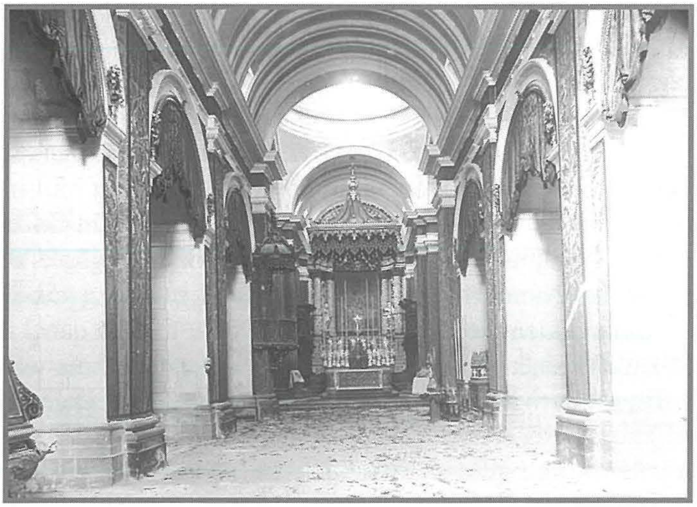
Il-Knisja Parrokkjali kif kienet tidher fl-ewwel snin tas-seklu għoxrin

Il-bini tal-kor

Sena wara l-iskultur Casanova qatta' l'arzella tal-kor u aktarx ħadem ukoll l-istatwi ta' San Pietru u San Pawl. B'kollox dam 49 ġurnata (bejn it-3 ta' Settembru u t-13 ta' Novembru 1694) biex temm ix-xogħol.[9] Hekk tlesta l-bini tal-kor fuq stil barokk li ta dehra ġdida lill-knisja. Ta' min iżid li minħabba li l-kor ittawwal issa kien fih erba' twieqi minflok it-tnejn ta' qabel.

Ħames snin wara ingħata bidu "biex jinħatt il-kampnar u tinbeda faċċata ġdida b'żewġ kampnari." Id-disinn kien tal-arkitett Lorenzo Gafà. Tħallas tliet skudi u nofs tiegħu.[10] Ix-xogħol beda mill-ewel minn gajj ta' ħaddiema jaħdmu b'paga. Fl-istess ħin irġiel oħrajn kienu qed jaħdmu b'xejn.[11] Interessanti nefqa ta' erba irbiegħi li saret fis-16 ta' Mejju, 1699, biex Gafà ġie jara x-xogħol kif kien sejjer. Biex ġie mill-Birgu l-ewwel kellu jaqbad dgħajsa minn beltu sal-Marsa fejn sab żiemel li wasslu Ħal Luqa.[12] Ix-xogħol dam sejjer bil-mod sal-1704. Imbagħad waqaf. Il-faċċata tħalliet bla frontispizju, u ż-żewġ kampnari kemm itellgħu u tħallew bla balavostri u xogħol ieħor dekorattiv. Għalxejn kien l-appell li għamel l-isqof fil-viżta pastorali f'Ġunju 1709 biex il-bini jitkompla. Il-prokuratur Girgor Borg telaq il-prokura f'Novembru, 1711. F'tul ta' għoxrin sena ġabar mad-900 skud.[13]

Kien biss fuq ħamsa u għoxrin sena wara li l-faċċata tkompliet. Ix-xogħol tmexxa minn Mastru Sebastjan Saliba li ħadem ukoll l-iskultura li kien hemm bżonn. Il-faċċata tal-knisja lesta sal-1737.[14]

Fl-istess sena tlestliet il-faċċata tal-kappellun tar-Rużarju li kienet inħattet u nbniet mill-ġdid fuq stil barokk. Kienet biċċa xogħol " li tolqot il-għajn." Il-kappellun tal-Agunija kien ġa nbena wkoll fuq l-istess stil barokk.[15]

Zuntier ġdid

L-aħħar biċċa xogħol kien iz-zuntier ġdid fuq disinn tal-Arkitett Lorenzo Gafà. Kien imdawwar kollu b'balavostri. F'tarfhom fuq kull naħa kien hemm żewġ statwi: Mose u Aronne. [16]

Fl-aħħar tas-seklu dsatax ħafna rħula kienu qed iżidu n-navi fil-knejjes parrokkjali tagħhom – waħda mir-raġunijiet ewlenin kien il-bżonn ta' iżjed wisa' fil-knejjes minħabba n-numru dejjem jikber tal-popolazzjoni. Kien dan il-bżonn li ġiegħel lil kappillan Dun Orazju Grima jitlob lill-perit Franġisku Sammut u l-Indri Vassallo jagħmlu pjanta għan-navi u faċċata ġdida għall-knisja. Isem Vassallo ma jidhirx fid-dokumenti għax għalkemm ġa arkitett magħruf kien għadu ma ħax il-*warrant* ta' perit. Nistgħu ngħidu fiż-żgur li l-pjanti kienu tiegħu. Sew Vassallo kemm Sammut kienu Ħalluqin u t-tnejn taw sehemhom bla tgergir.[17]

Ix-xogħol beda fis-16 ta' Mejju 1901. Mastru Pietru Vassallo kien intgħażel bħala mgħallem biex imexxi x-xogħol tal-bini iżda nqala' l-inkwiet għax Pietru ried ibiddel il-pjanta li kienet approvata mill-poplu u speċjalment mill-imgħallmin Ħalluqin tal-ġebel. Il-bdiet ma ġiet aċċettat u Pietru telaq il-kariga. Dun Ġużepp Vassallo, ħu Indri, indaħal hu, u bl-għajnuna tal-Perit Sammut, mexxa x-xogħol, 'il quddiem b'imgħallem ġdid, Franġisku Zammit.

In-navi kienu lesti f'Novembru, 1904 u tbierku qabel il-festa ta' Sant'Andrija li dak iż-żmien kienet issir fl-aħħar tal-istess xahar. Tliet snin wara l-faċċata kienet lesta wkoll. L-Isqof Pietru Pace, meta żar il-parroċċa fis-26 ta' Diċembru, 1907 faħħar it-tibdil li sar fil-knisja, iżda deherlu li ż-żewġ kappelli ta' maġenb l-artal maġġur għandhom jinbidlu u jinbdew mill-ġdid bħall-kappelli l-oħra tan-navi. Il-parir tal-isqof kien aċċettat.

Fl-1910 sar ġdid iz-zuntier biex jibqa' tajjeb mal-mixja tas-snin. Meta tlesta fl-ewwel xhur tal-1912, iddawwar b'kanċell tal-ħadid.

Statwi fuq il-faċċata

Ir-redentur li jiddomina l-faċċata, xogħol l-iskultur Franġisku Saverju Sciortino, ittella' f'postu fid-29 ta' April, 1911, Żewġ statwi, il-*Fidi* u t-*Tama*, tqiegħdu f'posthom f'Novembru, 1914.

Ix-xogħol kollu sewa Lm2,095,[18] kollha miġburin minn fost il-Ħalluqin, biċċa mhux ħażin minnhom daħlu minn bejgħ ta' bizzilla, newl u xogħol ta' ħjata li ħafna nisa ħadmu tul is-snin 1901-13 għal dan l-iskop.

Kull meta sar xi tibdil fil-bini tal-knisja, dan dejjem sar mill-Ħalluqin għax riedu huma. Iżda fit-Tieni Gwerra Dinjija, ġara mod ieħor. Fid-9 ta' April, 1942 il-knisja ġarrbet ħsarat kbar waqt attakk mill-ajru, tant li l-poplu baqa' juża biss in-navi tan-naħa tal-lemin int u dieħel il-knisja.[19]

Il-Perit Indri Micallef u l-imgħallem Geraldu Spiteri, it-tnejn Ħalluqin, indaħlu għall-bini mill-ġdid tal-knisja. Ix-xogħol beda f'Settembru, 1944. Għal xhur sħaħ il-ħaddiema ħattew il-parti l-kbira tal-knisja li kienet mgħeżża u rifdu b'ħitan ħoxnin il-kampnar tal-qanpiena l-kbira li kellu ħsarat kbar.

Il-Maqdes Andrean kif jidher illum

L-ewwel ġebel tqiegħed f'Ġunju, 1945. Sa Jannar, 1947 kienu nbnew mill-ġdid innavi tax-xellug u l-korsija – wiesgħa metru u nofs iżjed milli kienet qabel. Malli dan inbeda ħajt proviżorju bejn iż-żewġ pilastri maġġuri tal-korsija biex il-parti li kienet tlestiet tibda sservi ta' knisja.

Wara ngħata bidu għall-bini taż-żewġ kappelluni u tal-kor. Xogħol li ħa sa tmiem is-sena 1949. Il-koppla ħadet sentejn biex ittellgħet. Tlestiet mix-xogħol tal-iskultura u nvjar f'Ġunju 1952. Hekk il-knisja minn ġewwa kienet lesta mill-ġebel. Kien it-Tlieta, 12 ta' Mejju, 1953, li tqaddset l-ewwel quddiesa fuq l-artal maġġur ġdid.

Ix-xogħol fuq il-faċċata tal-knisja beda f'Jannar, 1953. L-ewwel ma ġie rranġat kien il-kampnar tal-qanpiena l-kbira. Il-pilastri ta' taħtu minħabba l-ħsarat li kienu ġarrbu mill-bombi kellhom isiru ġodda. Għall-kampnar intuża l-ġebel li kien hemm qabel. Meta l-kampnar inħatt, l-imgħallem Geraldu Spiteri kien ħa ħsieb li l-ġebel kollu filata filata jiġi ppustjat bl-ordni fuq il-bejt tal-knisja. Hekk kull ġebla tal-kampnar setgħet terġa' titqiegħed eżatt fejn kienet qabel.

Kien jonqos li tinbeda mill-ġdid il-parti tan-nofs tal-faċċata tal-knisja. Fuq disinn għalkollox differenti minn ta' qabel tlestiet għal Mejju 1955 meta, fuq pedistall ġdid, ittella' r-Redentur. Kien hemm minn ma qabilx mal-bidla li saret fil-faċċata, speċjalment il-pedistall baxx tar-Redentur li stona bejn iż-żewġ kampnari għoljin.

Kellu jkun riefnu qawwi fil-lejl tas-16 ta' Jannar, 1978, li wassal biex il-pedistall jerġa' kważi kif kien qabel il-gwerra. Ir-riefnu tajjar l-istatwa tar-Redentur, li b'xorti tajba waqgħet fuq il-bejt tal-knisja u ma sofrietx ħsara kbira. Issewwiet mill-iskultur Alfred Camilleri Cauchi. L-imgħallem Ħallulqi Toninu Galea ħadem ix-xogħol kollu tal-ġebel u tella' mill-ġdid ir-Redentur postu. Tpoġġew ukoll mill-ġdid iż-żewġ statwi tal-Fidi u t-Tama. Hekk il-faċċata ħadet mill-ġdid dehra ħafna aħjar milli kienet qabel.

Illum Ħal Luqa għandha knisja parrokkjali li tagħmel ġieħ lill-imgħallmin tal-ġebel li r-raħal dejjem kien imsemmi għalihom.

**Dun Dumink Muscat U.U.D., qassis kommendatarju tal-Venerabbli tal-Italja, waqqaf dan il-qabar f'ġieħ ħuh Dun Ġulju Muscat li tiegħu jħoss it-telfa. Kien raġel magħruf u ta' karattru tassew twajjeb, qassis benefiċjarju midfun f'dan it-tempju mqaddes li hu bena. Miet fis-7 ta' Novembru, XXXX, Klement ħuh ieħor, tul ħajtu, għażel dan il-qabar biex jindifnu fih hu. Fis-sena tal-Mulej 1658. (Fl-arkivju parrokkjali ta' Ħal Luqa l-mewt ta' Dun Ġulju hi miżżla taħt it-8 ta' Novembru, 1643).*

Referenzi

[1] A[rkivju] N[utarili], V[alletta]. J. Sabara R494/2 f.4
[2] J. Micallef: Ħal Luqa: Niesha u Ġrajjietha. pp 103-106
[3] Ib. p. 121
[4] A[rkivju tal-] K[atidral], M[dina], Misc. 81 p.129
[5] J. Micallef, op. cit. pp 106, 107
[6] A[rkivju] A[rċiveskovili], F[loriana], Conti: Conto che rende Mro Gregorio Borg della procura della fabrica della Venda Chiesa parrocchiale di Casal Luca amminsitrata dal medesimo dalli 28 Ottobre 1691 sino 29 Nov 1711 pp. 1-10
[7] Ib. pp 11-44
[8] Ib. pp 12-17
[9] Ib. p.25
[10] Ib. p. 28
[11] Ib. pp 29-44
[12] Ib. p.31
[13] Ib. p 10
[14] AAF Conti, Conto che rendo noli Sri D. Gio Domco Farrugia, Gio M Borge Franco Bonnici della amministrazione della procura della fabrica della Venda Chiesa parle di S. Andrea Aplo dalli 16 Giugno 1731 sin li 3 Nov 1737. Passim.
[15] J. Micallef, Op. cit. pp 107, 108
[16] Ib p. 107; ANV T, Vella 1112/7 rikors bid-data 15.ix.1725
[17] J. Micallef, Op. cit. pp 269-273
[18] AAF Reviżjoni 1923 Vol 1, Nru 4
[19] J. Micallef, Op. Cit. pp 308-310